

ספרים

סיבת המוות: גטו

מרדכי זלקוביץ', סופר יידיש, היה חלק מקבוצת אנשי רוח שפעלה בגטו לודז' ותיעדה את המתרחש בזמן אמת. כתביו משלבים בין ספרות לדיווח, ומבטאים את תקוותם הנכזבת של היהודים שהעבודה תציל את חייהם / **עדינה בר־אל** /

זוג נכנס לאחת הרירות בגטו לודז', מתוקף תפקידו לרווח להנהלת הגטו מי זכאי לקצבת סעד. השניים נתקלים בגופה של מת, והגבר אומר לאישה לרשום את סיבת המוות: "גטו". זוהי סצנה מתוך אחד הסיפורים של יוסף זלקוביץ', המבוססת על אירוע אמיתי. המחבר ביקר בבתים ובדירות במסגרת תפקידו מטעם ההנהגה היהודית לקבוע מי זכאי לקצבת סעד, והעלה על הכתב מה שראה. יוסף זלקוביץ', יליד 1898, היה סופר יידיש, ססיפוריו פורסמו בעיתונות היהודית בלודז'. הוא גדל בבית חסידי והוסמך לרבנות. תחילה כתב חמ"י שה סיפורים חסידיים, ובהמשך עשרות סיפורים על דמויות ברובע באלוט בלודז'. במקביל לכתיבתו היה זלקוביץ' מנהל הסניף המקומי של מכון המחקר יונוא לאתנוגרפיה יהודית, שמרכזו היה בוויילנה. המכון הפעיל אספנים ברחבי העולם היהודי כדי לשמר סיי פורים, ביטויים, פתגמים, מסורות ומנהגים יהודיים. בשנת 1940 הורכנס זלקוביץ' עם בני משפחתו לגטו לודז', ושהה בו עד חיסול הגטו בשנת 1944. בגטו המשיך לכתוב, תוך שהוא משלב בכתיבתו ספרות ותיעוד. זלקוביץ' היה חלק מחבורת אינטלקטואליים שייסדו את ארכיון הגטו, שבו נכתבה כרוניקה יומית על העשה, ואפילו נוצרה "האנציקלופדיה של גטו לודז'" שנכתבה בגרמנית, בפולנית וביידיש. יכולתם של הכותבים להביע את רעותיהם נגד ההנהגה היהודית ונגד הגרמנים הייתה מוגבלת כמובן, ולכן הם פעלו לעקוף את הצנזורה בדרכים שונות. אחת מהן הייתה לכתוב שהדיווח מבוסס על "שמועות".

עבודת המחקר של ירון ניר פרייזגר, הרואה אור בספר שלפנינו, מכילה שני היבטים השוואתיים מר כויים: השוואה בין כתביו של זלקוביץ' לפני השואה ובין אלו שכתב בעת שהותו בגטו; והשוואה בין לודז' ביצירותיו ובין האופן שבו תיארו אותה סופרים אחרים.

השליה הגדולה של התרבות

במקצץ הסיפורים "בבתי באלוט", שנכתבו בש" שים 1927–1928, התמקד זלקוביץ' בתיאור חייהם של תושבים ברובע העני. הדרגש בהם הפער המעמדי, ניצול הפועלים, הרעב והעוני, וכתוצאה מהם החולי והמוות קרוב בני משפחותיהם. הקובץ "דירות בגטו" כולל 28 סיפורים שכתב זלקוביץ' בעת המלחמה, בזמן שהותו בגטו לודז'. הם משקפים היטב, באופן רחב ומעמיק, את החיים האומללים של תושבי הגטו, את עליבות דירותיהם, את המראות והריחות הנוראים ברחובות. כאמור, בנוסף לסיפורים כתב זלקוביץ'

הימים המסוימים: יוסף זלקוביץ' וחוג האינטלקטואלים בגטו לודז' ירון ניר פרייזגר מאגנס, 300 עמ'

עורך אריאל שנבל

בגטו גם דיווחים, כך שאת הסיפורים שנכתבו לפני המלחמה ניתן להגדיר כספרות שחלקה בריוני, ואילו בסיפורים על הגטו יש שילוב של ספרות ותיעוד. לצד התיעוד בכתב, ארכיון הגטו כלל גם תיעוד בתמונות. צלמים שקיבלו מהנהגה מצלמות כדי ליי צוד תמונות של התושבים לצורך תעודת תושבי, ציי למו כסתר גם תושבים בחיי היום־יום, רחובות ובתים מבחוץ. תמונות אלו השלימו את התיאור המילולי של זלקוביץ' ובני הבתים מבפנים.

במחקרו ברק פרייזגר כיצד זלקוביץ' וכותבים אחרים ראו והבינו את המציאות שבה חיו. אחד התז חומים הוא תפיסת המרחב והשפעת הגומלין בינו ובין האדם. לפי סיפוריו הראשונים של זלקוביץ', מי שחי ברובע באלוט בלודז' נועד לחיים אומללים. חיי התושבים כרוכים בעוני, ברעב ובסבל. המרחב החדש, הגטו, מקצין את המצב. הגטו מתואר אצל זלקוביץ' כישות בפני עצמה: "הגטו, השליה הגדולה של הת" רבות והקרמה אשר בני אדם טיפחו במשך מאות בש" גים, מחק תמן זמן קצר את הגבולות בין קודש לחוסר כבוד, כפי שמחק את הגבולות בין שלי לשלך, בין מותר לאסור, בין הגון ללא הגון" (עמ' 161). הישות הזאת אחראית, כאמור, לגורל היהודים במקום זה.

זלקוביץ' הכיר היטב את מקומות מגוריהם של תושבי הגטו, שכן הוא עצמו, כמו הרמות בסיפוריו, ביקר בבתים כדי לבדוק את מצבם של התושבים ולי קבוע למי מגיעה קצבת סעד. בסיפוריו ובדיווחיו הוא מוועזע מהמצב. הוא מתאר את עליבותם של הבתים המטים ליפול, את הרירות שאינן מגינות על היריירים האומללים שחיים בצפיפות, ושהקור והרטיבות בהם גורמים למחלות ולמוות.

המוות נכח בסיפוריו של זלקוביץ' גם לפני המי להמה. הוא היה מעין דמות שמלווה את הפועלים העניים ובני משפחותיהם. כך למשל בסיפור "כך חי, כך מת", על פועל שהיה מרוצה מחייו וחזר על המילה "חיים". המוות הגיע ואמר לו באירוניה: "או מה, פועל, אתה מרוצה מהחיים? טוב לך לחיות, אה?". לבסוף הפועל מת כשהמילה "חיים" בגרונו.

התמונה בגטו הייתה בתיקפים גדולים, וניתן היה להיתקל בגופות מתים בבתים וברחובות. עם זאת, בגטו לודז' השתדלו לקבור קבורת יחיד. עם התחל תל הגירושים של ילדים וקנים, חששו זלקוביץ' וחבריו מרצח המוני. העבודה נפתסה כמצילת חיים, אבל גם בגטו זה, שהתקיים זמן ארוך יחסית לגטאות אחרים, נערכו גירושים שונים עד שחוסל. גם האיני טלקטואלים שהקימו את הארכיון לא ניצלו. כאשר

החל חיסול הגטו, בקיץ 1944, פנו כשבעים יוצרים אל מרדכי רומקובסקי, ראש היודנראט המפורסם של גטו לודז', כדי שיגן עליהם. הדבר לא הועיל, וגם זלקוביץ' ובני משפחתו נשלחו לאושוויץ.

"לא יאונה עוול לאדם העובד"

תנאי המחיה בגטו לודז', שמוקם בשכונת באלוט, היו גרועים ביותר: "בשטח של ארבעה קילומטרים רבועים הצטופפו כ־170 אלף בני אדם, לעתים בצד פיפות של שמונה עד עשר נפשות בחדר. רבים מבתי הגטו היו בתי עץ, שלא חוברו למערכת הביוב ולא בדים דיווחו על מכונות – כגון גודל המכונה והחד דשנות הטכנולוגית שלה. יש גם סיפורים אישיים על עובד מסוים או יום המפעל. מחאות ושביתות של עובדים הן נושא שחוזר רבות בכתבים.

העבודה הייתה מרכיב מרכזי בקיומו של הגטו, והיהודים עבדו בסדנאות ובבתי חרושת. מי שיומה וארגנה את העבודה הייתה ההנהגה היהודית ברא שות רומקובסקי, שראה בעבודה אפשרות לקיום הגטו ולמניעת גירוש. הוא היה בטוח בכך. באחד מנאומיו אמר: "שום עוול, ולו הקטן ביותר, לא יאונה לאדם העובד. זאת אומר אנוכי לא בשמי בלבד, אלא על סמך הבטחותיהם של גורמים מוסמכים". לדברי זלקוביץ', העבודה התנהלה היטב בזכות רומקובסקי. מדובר בדמות שנויה במחלוקת היסטור רית, אבל זלקוביץ' מכנה אותו בזמן אמת "הנשיא" ומרגיש את תרומתו לארגון העבודה, אומנם כדי למלא את רצון הגרמנים ולספק להם מוצרים, אך הדבר גם עוזר ליהודים. בספר נזכרים בעלי מלאי כה רבים ושונים: נגרים, סבלים, אופים, עובדי סדנת הנעליים, עובדי גיהוץ, עובדי מתכת, כובענים. היה

בית חרושת למחוכים, לנייר ולמוצרי ריפור. בבית החרושת לגומי, לדוגמה, עבדו נערות שייצרו מעילי גומי עבור "אנשי חברת אופנה מברלין". מרבית בתי החרושת הללו הוקמו בפקודות מלי מעלה, אבל היו גם יוזמות ויצירתיות מצד יהודים. אולם גם במקומות עבודה אלו שרר רעב, ולא כולם החזיקו מעמד.

הכרוניקה שכתבו זלקוביץ' וחבריו כוללת דיווחים בעיקר על המפעלים הגדולים, ופחות על סדנאות קטנות. הם תיארו מה ייצרו בכל מקום, את כמויות הייצור, וגם עניינים אחרים כגון פיטורי עד היו בהם מים וזרמים. הגרמנים כמעט לא סיפקו חר מרי הסקה בחדרף, ותושבי הגטו השתמשו בכל חומר בעירה אפשרי, כולל רהיטים, מדרגות ודלתות. עד מהרה התפשט הרעב... לאורך תקופת קיומו של הגטו מתו בו כ־44 אלף בני אדם, 21 אחוים מאוכלוסייתו, בעיקר מרעב וממחלות" (עמ' 34).

600 ממיינות נעליים

אחד הדיווחים של זלקוביץ' מובא בספר בתרגום מיידיש לעברית. הוא נכתב ב־17 באוגוסט 1943, ומהווה דוגמה גם לסגנון כתיבתו של זלקוביץ' בגטו, סגנון ששילב ספרות ודיווח, וגם לארגון החריג של העבודה בגטו כדי למצות כל פרט חומרי ואת כל כוח האדם שהיה בנמצא. זלקוביץ' מספר על פעיי לותה של "המחלקה לעניינים מיוחדים": לגטו הגיעו כמויות עצומות של בגדים ונעליים שהיו שייכים לרברי זלקוביץ', העבודה התנהלה היטב בזכות רומקובסקי. מדובר בדמות שנויה במחלוקת היסטור רית, אבל זלקוביץ' מכנה אותו בזמן אמת "הנשיא" ומרגיש את תרומתו לארגון העבודה, אומנם כדי למלא את רצון הגרמנים ולספק להם מוצרים, אך הדבר גם עוזר ליהודים. בספר נזכרים בעלי מלאי כה רבים ושונים: נגרים, סבלים, אופים, עובדי סדנת הנעליים, עובדי גיהוץ, עובדי מתכת, כובענים. היה

ילד מנגן בגטו לודז' ארכיון יד ושם

ארנק עור, חגורת משי, חגורת עור, כובע מפרוה ועוד ועוד. היו שם גם תפילין של ראש קרועים, נבראה לאחר שנשעה בהם חיפוש אחר ילחומים. כמויות הבגדים והחד פצים של המגורשים היו כה גדולות, עד כי לאחסונם הוקדשו שני בניינים בני ארבע קומות כל אחד. הסחורה הלכה ורבתה. במיזן הנעליים, לדוגמה, עבדו בתחילה 40 ממייתונ, אך בהמשך גדל מספרן ל־600. מלבדן, עוד מאה גברים עבדו בתיקוני נעי ליים, והיו נעליים שנשלחו גם לגטאות אחרים.

לספר צורפר סיפורים ורשימות של זלקוביץ' שתורגמו מיידיש לעברית בידי נאה ליטבק. ביניהם שלושה סיפורים על בני זוג – גבר בשם גרבר ואישה בשם ריבה ברמטון. לא ברור אם גרבר הוא בן דמותו של זלקוביץ' עצמו, ואם יש פה רמז למערכת יחסים שלו עם אישה אחרת. פרייזגר מעיד כי "זלקוביץ' כמעט לא כתב על אהבה"; תמוה אפוא שמתוך עשרת התרגומים, שלושה מוקדשים דווקא לזוג זה. ניתן היה להסתפק בסיפור אחד, שבו השניים מתווכחים על מהות הגטו בריצ' ההיסטוריה היהודית, ולחוסין סיפורים ורשימות נוספות של זלקוביץ', כגון אלו שכתב על מנהגי החתונה והדיווח על הגעשה בגטו.

שני פנים לספר – היסטורי וספרותי. בפן ההיסטורי מתקבלת תמונה מפורטת ואמינה על חייהם המסויטים של תושבי גטו לודז' במשך ארבע שנות קיומו. הגדילו לעשות זלקוביץ' וחבריו האנימלי קטואלים שייסדו ארכיון וכתיבו כרוניקות יומיות למען הדורות הבאים. מבחינת הפן הספרותי, ירון ניר פרייזגר עשה חסד עם זלקוביץ'. בכך שחשף את כתיביו ועמד על התכנים, הרעיונות והתפיסות שהביע. מתוך הכתבים הספרותיים והדיווחיים מתקבלת תמונה מפורטת על שהתרחש בגטו לודז', על מצב האיני שים, עמדתה של ההנהגה היהודית ועוד. כל זה מנקודת מבטם של מי שהיו שם, לא מבטם סרטואקטיבי. ●

אומרת שירה

/ רעות גזבר /

בירה ונשירה

הנוף הגיאוגרפי שניצב ברקע של "ירושלים נופי לת לי מהיד", נע על כביש מוכר לי מאוד, בין ירוד שלים לתקוע. תקוע שבספר היא שרב לווהט, אירוס שחום, הרב פרומן תוקע בשופר, געגועים לקשר מר־ברי שהיה ואבר. ירושלים היא ירושלים; מושא הכי־סופים היהודי האולטימטיבי, ולצד זה גם משהו שיש לשמור עליו, לבל ייפול.

וזו ספרה הראשון של רננה אייזנברג, והוא מלא בשירים רבי־שכבתיים, עשירים בגוון וברימויים לא צפויים. הנה אחד שאהבתי במיוחד: "פֶּדֶל יְמִין מְאֵרֶה; צִלִּיל, / פֶּרֶל שְׂמָאל מְקַצֵּר / פֶּדֶל אֲמֻצְעִי / מְחֻלִּישׁ / יִלְדֶה / עֲצָמָתִית / מְרִי לְאָבֹא / רוֹצֶה לְשַׁמֵּעַ דְּרָשׁוֹת. // הפֶּרֶל לְחֻזֵּץ? / הֵיית מִתְעַצֵּבֵן / לְחֻזֵּץ / לְחֻזֵּץ".

הכפילות של הלחץ עוברת כאן היטב, כמו גם הבִּי שורה שבלקיות החירות להוציא ספר שירה, להשמיע קול, בצל זיכרון החלשת הקול מהילדות.

נושא מרכזי שהספר צולל לעמקו הוא הרווקות. גם ההקשרים הסוציולוגיים והמשמעויות החברתיות שבחיי רווקה דרתיה מבוגרת, אבל גם ברמת החוויה האנושית הפשוטה, הלבד והכמיהה. הכתיבה של אייז־ברג ישירה, אמיצה, לפרקים גופנית מאוד, ובלי עכבות בפעולת החשיפה. כך למשל בשיר "חלל פנוי": "דָּק לא שוב דְּרִיק הָהָה. חָלָל הֶפְנִי־פְנוּיֹות / מְמַלְמְלִים עֲצָמָם / לְדַעַת. קִר מְקַפֵּיא / פִּיצִיֹות כְּחֻצוֹת יְרוּשָׁלָּיִם, יֵאֵין יָם / שֶׁיִּכְיֵל שְׁבָרֶה". אף ששירים רבים מספור נכתבו על הרצון למצוא אהבה, בכל אחד מאלה שבספר הזה מוצאתי חדש.

הטקסט מחולק לשבעה שערים, בערך פי שניים ממה שאני רגילה לפגוש בספרים בעובי זהה. הרא־שון עוסק במערכת היחסים עם האל, השני בשואה, השלישי ברווקות, שהיא גם קו ששזור את כל שירי הספר, לאחריה חברויות ואנשים, ארספואטיקה וחד־בוננות, ומים. השער השביעי וזה לכתורת "תפילה לחולף", ואני לא בטוחה שאוכל להגדיר בדיוק את השירים שחשו תחתיו. אף שכל הנושאים הללו ראויים ומסקרנים, יש משהו מעט לא קוהרנטי בפיוור הזה, וחשתי שהשירים היו יכולים ליהנות מעבודת אוצרות שתייצר מבנה לכדי יותר.

השפה של אייזנברג מזכירה ומלאת צירופים מע־ניינים. אלה רוכבים על שפה כמעט יומיומית ותפארה שיש בה מן הרגילות, אבל דוקרים בתוכה זווית אחרת. אני לא בטוחה שכל הצירופים יעברו מחוץ להקשי רם, ובכל זאת אציין כאן כמה מהם: "לְנִעֹץ צִפְרֵן רַק לְבִשְׁמִים" שהפך את החרות לדוּה; "הַיּוֹם שֶׁשָּׁה מִלִּילֹון לְעֵמֶק", הפשטני מעט אך מטלטל; "מְקַסֶּה קִעֲרֵת יָחִיד / שֶׁלֹא אֲשַׁטֵּן" המדריק את הברידות. ועוד שיר שהוא הצורה ארספואטית מלאת יופי: "אֵל כִּת לְשֶׁנ־שֶׁם כְּפֶשֶׁשׁ וְלֹא יִכְלֹתִי / לֹמֵד, פְּתִיבָתִי. / פְּתִיבָתִי עֲשֵׂרֹו שְׁלֹחֲנוֹת פְּתִיבָה, מְסַפֵּחַ וְסִלּוֹן. /מְעוֹלֵם לֹא הִגִּיעַ מְקַבֵּב חֲרֹוֹת. / נוֹתְרִיתִי תוֹרֶה שֶׁבִּי כְּתֵב הַמְחַפֶּה לְבִאיוֹר / כְּמוֹ שֶׁנִּים מִתַּחַת בְּרִית / שְׁאֵין פֶּה לָהֶן".

הוא ספר ביכורים מפתיע, מבי־טוב, גורש בפרפניסים. תלמידי חכמים בתחום המדרש או הס־פרות ימצאו בו רבדים רבים, אבל גם ברובו החיצוני הטקסט הזה ספוג במוזיקליות, חן ומבט מלא מחשבה.

ירושלים נופלת **לי מהיד** רננה אייזנברג משיב הרוח 82 עמ'